

גישות חינוכיות במשנתם של רב ורב שמואל בר שילת

יהודה נאמן

ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד (דניאל יב, ג) - אלו מלמדי תינוקות (בבא בתרא ח ע"ב)

הקדמה

שני אמוראים בבליים מוזכרים בכותרת חיבורנו: רב (ר' אבא בר איבו; אבא אריכא), אמורא בן הדור הראשון (מחצית ראשונה של המאה השלישית), ורב שמואל בר שילת, אמורא בן הדור הראשון והשני (מחצית ראשונה-שנייה של המאה השלישית למנינם). רב היה מורהו של רב שמואל בר שילת, והדבר בא לידי ביטוי בשאלות ששאל בר שילת את רב² ובהלכות שמסר בשמו.³

קשרים אחיצים נתהוו בין השניים בכל הקשור בנושאי חינוך. רב שימש מעין יועץ חינוכי לרב שילת שעסק בהוראה לילדים ונחשב כמלמד התינוקות המפורסם ביותר בתלמוד.⁴ הוא זה שזכה על-ידי רב לתוארי הכבוד המצוטטים בפסוק המופיע בראש מחקרנו.⁵ אמרת חז"ל מציגה את מערכת היחסים בין רב לתלמיד בדימוי ידוע: "פני משה כפני חמה, פני יהושע כפני לבנה" (בבא בתרא עה, ע"א). בדרך מושאלת ניתן להשליך תיאור זה על היחס הפדגוגי ששרר בין רב 'הפדגוג' לרב שמואל בר שילת. לאמר רב שפניו כפני חמה הקרין מידיעותיו בתחום החינוך על תלמידו, שפניו כפני לבנה, הוא קלט אותן והשכיל ליישמן בקרב תלמידיו.

1 עיין בערכיהם אצל היימאן א', **תולדות תנאים ואמוראים**, ירושלים תשכ"ד (להלן: היימאן א'); מרגליות מ', **אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים**, תל-אביב 1964 (מהדורה חדשה, תשנ"ח). ככל הנראה היה רב שמואל בר שילת גר צדק מבני בניו של המן שלימד תורה לתינוקות. ראה סנהדרין צו, ע"ב; גיטין נו, ע"ב. ובדקדוקי סופרים לסנהדרין הע' ר'; במגירת המאור פ"ג נר ה, כלל ג ח"ב. וכן בהגדות התלמוד לסנהדרין צו, ע"ב - נדפס לראשונה בקושטא בשנת רע"א; בעין יעקב על אתר; היימאן א', ערך רב שמואל בר שילת. עיין עוד רוזנטל ש', 'רב בן-אחי ר' חייה גם בן אחותו? ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 309, הע' 58. ראה גם ווייס א"ה, **דור דור ודורשיו**, חלק שלישי וילנא תרס"ד, עמ' 142 הע' 28.

2 ירושלמי, ברכות ז, ב.

3 ירושלמי, עירובין ג, א; בבלי שם כח, ע"א: "אמר רב יהודה משמיה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב..."; ועיין עוד: אלבק ח', **מבוא לתלמודים**, תל-אביב תשל"ה, ערך: רב שמואל בר שילת, עמ' 178.

4 מוריס ג', **תולדות החינוך של עם ישראל**, א, ירושלים 1977, עמ' 143 - 144 (להלן: מוריס ג').

5 לעניין תוארי הכבוד, ראה אברבך מ', **החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 35, 84, 88, וכן עמ' 256 (להלן: אברבך מ'). עיין עוד צורי י"ש, רב, ירושלים תרפ"ה, עמ' 320-321 (להלן: צורי י"ש).

להלן נציין כמה מן ההנחיות הפדגוגיות שהציע רב לבר שילת, ונעשה ניסיון להשוות עם העקרונות החינוכיים שהיו מקובלים בעת העתיקה ובעת החדשה.

א. ההנחיות הפדגוגיות

1. הנחיה ראשונה: קביעת גיל הכניסה לבית-הספר ועומס הלימודים

"אמר ליה רב לרב שמואל בר שילת: בציר מבר שית - לא תקביל. בר-שית קביל, וספי ליה כתורא" (כתובות נ, ע"א; בבא בתרא כא, ע"א) [תרגום: פחות מכן שש⁶ - אל תקבל (ללמוד אצלך). בן שש - קבל והלעט אותו (בלימוד התורה) כמו שור]. שתי נקודות מודגשות כאן: א. גיל הכניסה לבית-הספר הוא שש. ב. מגיל זה ואילך ניתן לייגע את התלמיד בלימוד.

תקנה זו תואמת את הנאמר במקום אחר: מסופר על תקנתו של יהושע בן גמלא "שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, ומכניסין אותן כבן שש כבן שבע" (בבא בתרא כא, ע"א).⁷ לעומת זאת המשנה באבות מקדימה במקצת את ראשית הלימוד: "בן חמש שנים למקרא"⁸ (אבות ה, כא).

קביעתו של רב באשר לגיל הכניסה לבית-הספר תואמת את המקובל במוסדות החינוך מן התקופה היוונית-רומית. אמנם במוסדות חינוך אלה צוין גיל שבע כתחילת לימודיו של הילד, לעומת גיל שש שצוין לעיל כמאפיין את תחילת הלימודים של הילד היהודי אשר למד בבית הספר שליד בית-הכנסת.⁹

6 ראה טשרנא ש"י, לתולדות החינוך בישראל, תקופת התלמוד, וילנא תר"ץ, עמ' 7-8 (להלן: טשרנא ש"י). ודוק: בגיל שש הלעט את התלמיד כשור, וקודם לגיל זה יש ללמדו מעט מעט כדרך שמאכילים עגלים. ראה שטיינזלץ ע', התלמוד המבואר, עיונים לבבא בתרא.

7 יהושע בן גמלא היה כנראה מאחרוני הכהנים הגדולים בבית שני שנתמנה על ידי המלך אגריפס השני ונהרג בזמן חורבן הבית.

אמנם במקור בבבא בתרא מצוין כי בראשית תקנת יהושע בן גמלא נקבע כי גיל כניסת התלמידים לבתי-הספר יהיה שש עשרה-שבע עשרה. גיל זה מתפרש ע"י הריטב"א והמהרש"א בכך שהיו התלמידים צריכים ללכת למקום רחוק, שהרי בתחילה הושיבו מלמדים רק בכל פלך (מחוז) ופלך. בשל כך לא יכלו להוליך לשם ילדים קטנים, אלא רק נערים בגיל מבוגר יותר. לסוגיית תקנתו של יהושע בן גמלא עיין גודבלאט ד', 'המקורות על ראשיתו של החינוך היהודי המאורגן בארץ-ישראל', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ-ישראל, חיפה תש"ם, עמ' 83-103.

8 השוה ירושלמי, כתובות ח, יא: "התקין שמעון בן שטח שיהו תינוקות הולכין לבית הספר". ראה עוד דברי הרמב"ם, הלכות תלמוד תורה פרק ב, הלכה א. הרמב"ם מדגיש כי חובה על העיר להושיב בה מלמדי תינוקות שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן. עיין גם בבלי, סנהדרין יז, ע"ב: "כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם ראשי לדור בתוכה... ומלמד תינוקות". בפירוש המשניות על פי קהתי מוסבר, כי הכוונה ללימוד הקריאה. רבינו עובדיה מברטנורה מפרש כי כבר בגיל שלוש אפשר ללמד את הפעוט קריאת האותיות והיכר הנקודות. יש שאינם מוצאים סתירה בין גיל חמש שבמסכת אבות לגיל שש בדברי רב. אלה מפרשים כי 'בר שית' - הכוונה לתחילת השנה השישית. גיל חמש משמעו לקראת סוף שנתו החמישית. ראה עיונים בתלמוד המבואר של ע' שטיינזלץ למסכת כתובות נ, ע"א ולמסכת בבא בתרא כא, ע"א.

9 לגיל הכניסה ללימודים בתקופה היוונית-רומית, עיין ברובאכר י', בעיות החינוך בהתפתחותן ההיסטורית ב, תל-אביב 1965, עמ' 440 (להלן: ברובאכר י').

חוסר ההחלטיות המשתקף לכאורה בקביעה 'כבן שש כבן שבע' הניעה ככל הנראה את הרמב"ם (הלכות תלמוד תורה פ"ב ה"ב), לתלות את ההבדל שבין שני הגילאים במצב בריאותו של התינוק: "מכניסין את התינוקות להתלמד כבן שש כבן שבע לפי כח הבן ובניין גופו ופחות מכן שש אין מכניסים אותו".

ככלל, ניתן להבין¹⁰ כי ילדים שהתפתחותם תקינה מגיעים בדרך כלל לבשלות מלאה בין גיל חמש וחצי לגיל שבע, בממוצע בגיל שש וחצי. אכן, נראה כי ארצות רבות אימצו להן גיל זה כגיל כניסה לבית-הספר, ביניהן: אוסטרליה, ארגנטינה, בריטניה (גיל חמש כגיל כניסה) גרמניה המערבית, יוון, יפן, ישראל (גיל חמש-שש), מכסיקו, ספרד, צרפת, שוויץ, תורכיה.¹¹ כיצד נסביר את העובדה שילדים בני חמש עד שבע הם המתאימים ביותר לכניסתו של התלמיד לבית-הספר? גילאים אלה אומצו כאמור הן בדברי חז"ל, כולל הנוחיותו של רב לרב שמואל בר-שילת, הן בתקופות עתיקות והן בחינוך המודרני. מדע הפסיכולוגיה גורס כי בגיל זה קיימת בשלות מסוימת אצל הילד לתפיסה מדעית של המציאות. ילדים בני חמש ושש מסוגלים לארגן משחקים בקבוצות ולקבל עליהם תפקידים שיבוצעו לפי תוכנית מובנת לכול. הילד המתקרב לבשלות לבית-הספר שואף להשתלב בחברת הילדים, והוא מוכן לציית לתקנותיה.¹²

הנקודה השנייה שציינ רב בהדרכתו את רב שמואל בר-שילת קשורה בעומס הלימודים שמן הגיל הנקוב ואילך - 'וספי ליה כתורא' - והלעט אותו (בלימוד התורה) כמו שור (עיין לעיל).

לכאורה נראה כי עומס לימודים בגיל כה צעיר, יש בו משום הגזמה. אבל ייתכן שיש בכך רצון למצות את כוח הזיכרון של התלמיד, כדי שלא להחמיץ את שעת פריחתו.¹³ סיוע לכיוון מחשבה זה ניתן למצוא בביטוי התלמודי 'גירסא דינקותא' (שבת כא, ע"ב) 'גירסת ילדות' זו פירושה כי דברים שאדם לומד בצעירותו נזכרים בבהירות רבה יותר. אף רש"י ('בד"ה גירסא דינקותא') מפרש כי גרסה זו מתקיימת יותר מזו של זקנה. הסבר זה מזכיר את דבריו של אלישע בן אבויה במשנה (אבות ד, כ):

הלומד ילד למה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר חדש. והלומד זקן, למה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר מחוק.

הכתב על נייר חדש ברור יותר, ואינו נמחק בנקל; כך היא גרסת הילדות הנחקקת במוחו של אדם ואינה משתכחת ממנו. ולפי פירושו של קהתי: בנייר מחוק נמחק הכתב הראשון, והכתב שנכתב מחדש, מטושטש הוא וקשה לקריאה ולכן הוא יימחק בנקל. כך הגרסה בימי הזקנה אינה נקלטת יפה והיא משתכחת מהר.

10 באנציקלופדיה החינוכית א, ירושלים תשכ"א, עמ' 489-490.

11 האנציקלופדיה העברית, ערך 'חינוך', עמ' 653.

12 ראה הערה קודמת, וכן מהלר ו', פסיכולוגיה א, תל-אביב 1961, עמ' 323-324 (להלן: מהלר ו').

13 מוריס, נ, עמ' 143-144, 212. לא נדירה הייתה התופעה שבת-ספר בזמנים קדומים (התקופה היוונית), החלו בלימודים עם זריחת השמש והמשיכו עד השקיעה. ראה ברובאכר י', עמ' 267.

כיצא בו אנו שונים¹⁴:

הלומד תורה בילדותו - דברי תורה נבלעים בדמיו ויוצאים מפיו כשהם מפורשים, והלומד תורה בזקנותו - אין דברי תורה נבלעים בדמיו ואין יוצאים מפיו מפורשים. (נוסחא א).

גם המאירי (בית הבחירה לאבות פ"ד) נוקט הסבר דומה. היינו, לימוד החכמה בימי הנעורים - כפיתוח באבן, ולימוד החכמה בימי הזקנה - כפיתוח בחול. (השווה נוסחא ב באבות דרבי נתן לעיל) מעניין מאוד למצוא גישה זו של 'וספי' ליה כתורא', בשנים מאוחרות בהרבה.

דרך זו שהציע רב לתלמידו, רב שמואל בר שילת, מלמד התינוקות המסור, קרויה הדרך 'המשמעתית'. כוונתה להגיע את כוחות התלמיד עד לקצה היכולת על-ידי מתן שיעורים קשים, ואז לצפות שעל-ידי עמידה קפדנית על ביצועם, ישיג התלמיד משמעת שכלית ראויה. האיש שהטיף למתודה זו, היה הפילוסוף האנגלי ג'ון לוק במאה ה'17. הוא גרס: "כשם שכוחו של הגוף טמון בעיקרו ביכולת לשאת סבל, כך גם כוחו של השכל"¹⁵. נראה כי החינוך המודרני לא אימץ גישה זו של עומס לימודים כפי שתואר לעיל. מהשוואת מספר השיעורים בשבוע בבתי-ספר במקומות שונים בעולם, מקבלים את הנתונים הבאים: בארצות הברית - 25 שעות לימוד בשבוע; באנגליה - 27 - 28; בבלגיה ובהולנד - 26; ברוסיה - 27. בישראל (בבית-הספר הממלכתי) - מכיתות א - ד - 24 שעות שבועיות. כתות ה - ח - למעלה מ-30 שעות שבועיות.¹⁶ את סוד 'הנייר החדש' (שהוצג לעיל) ניתן לאשש במידה מסוימת מן העקרונות הפסיכולוגיים הדנים בזיכרון; לאמר, לימוד שפת האם למשל נלמד במהירות אצל הילדים שלפני גיל בית-הספר. כך גם רשמים חזותיים חזקים יישמרו בזיכרוןם כל ימי חייהם, אפילו היו רק חד-פעמיים.¹⁷ כללו של דבר, נדמה כי 'הלימוד המרובה' לדרדק,¹⁸ נשמר בימינו בעיקר בתלמודי-התורה אצל אותם ילדים הספונים בחדריהם במשך רוב שעות היום ומצויים בעולמה של תורה.

2. הנחיה שנייה: דרכי ענישה

ואמר ליה רב לרב שמואל בר שילת: כי מחית לינוקא לא תימחי אלא בערקתא ומסנא (בבא בתרא כא, ע"א).

14 אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק כד; נוסחא ב, פרק לה (מהדורת שכטר, עמ' לט).

15 ראה אצל ברובאכר 'א, עמ' 232.

16 אנציקלופדיה חינוכית ב, עמ' 1162-1163.

17 ראה מהלר 'ו, עמ' 123.

18 עיין לביטוי זה בבבלי, בבא מציעא סו, ע"א. מקרי דרדקי - משמעותו מלמד תינוקות. ראה בבבלי, בבא בתרא כא, ע"ב. ללימוד במשך כל היום ראה גם בבבלי, פסחים ח ע"ב. אם כי מקור זה מעלה בעיה ביטחוניית של הלומדים הגרים במרחק מבית הרב.

[תרגום: כאשר אתה מכה תינוק (לצורך לימודו וחינוכו), אל תכה אותו אלא ברצועת הסנדל (שהיא קטנה ואינה מכאיבה ביותר)].

העונש הקל יחסית נובע מן המחשבה כי יש להתייחס לילד בכבוד הראוי. רעיון זה מובע בתלמוד:

אמר רב יהודה אמר רב: מאי דכתיב 'אל תגעו במשיחי ובגביאי אל תרעו'; (דברי הימים א, טז, כב). 'אל תגעו במשיחי' - אלו תינוקות של בית רבן, 'ובגביאי אל תרעו' - אלו תלמידי חכמים.¹⁹

ובהמשך הסוגיה:

...אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן. וכן אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש.

ועוד:

כל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן - מחריבין אותה. רבינא אמר: מחרימין אותה (שבת קיט, ע"ב).

משפטים נוקבים אלה מעידים על היחס החיובי המיוחד שהיה לחז"ל כלפי התלמידים. 'הרצועה החינוכית' כמכשיר חינוכי נרמזת בדברי משלי (יג, כד): "חושך שבטו שונא בנו...²⁰ אלא שרב הדגיש לתלמידו רב שמואל בר שילת, כי כל עונש גופני חייב להיות במשורה. שיקול הדעת בנידון עולה גם מהקביעה כי בתקופת 'בין המצרים' נאסר כליל להכות את התלמידים.²¹ ייתכן כי החשיבה החינוכית שגרסה עונשים קלים דגלה ברעיון 'לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת'.²² היינו, גם אם דוחים תלמיד בדרך של ענישה, יש לתת לו פתח לחזור בו.

19 עיין קאנוביץ 'מערכות האמוראים ב, רב ושמואל, ירושלים תשל"ד, עמ' סא; אברבך מ', עמ' 78-79. על משמעת וענישה ראה ספראי ש', 'חינוך ולימוד תורה', בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 177.

20 השווה משלי, יט, יח; כב, טו; כג, יג-יד; כט, טו. השבט כמכשיר חינוכי היה מקובל אצל הקדמונים. ראה פירוש דעת מקרא למשלי יג, כד, הערה 57. השווה בן-סירא ל מפסוק א ואילך. ספר בן סירא נכתב כנראה סמוך לשנת 180 לפני הספירה, ראה כהנא א', הספרים החיצונים ב, ירושלים תשל"ג, עמ' תלח.

21 ראה דבריו של ר' יוחנן בן נפתח במדרש, במדבר רבה יב, ג; איכה רבה א, ג; מדרש תהלים צא, ג (מהדורת בובר, עמ' 397-398). על מורה שהטיל אימה על תלמידיו עיין ירושלמי, מגילה פ"ג, ה"ג.

22 בבבלי, סוטה מז, ע"א; סנהדרין קז, ע"ב; ירושלמי, סנהדרין פ"י סוף ה"ב.

כאן המקום להתבונן בגישות לעונש גופני בעולם הנכרי. תמונת ענישה שונה לחלוטין אנו מוצאים בבית-הספר היווני. נראה כי התלמיד הנענש סבל ממידה לא מעטה של השפלה על-ידי עונשים פיזיים. המחשה של עונשים כאלה מודגמת בציור²³ שבו נראה המורה עטור זקן, הניצב בצד שמאל של הציור. תלמיד מבוגר או עוזר, עומד ומלקה את התלמיד, בשעה ששניים מחבריו לכיתה מחזיקים בו.

עונשים גופניים בבית הספר היווני²⁴

ככלל מציין ברובאכר:²⁵

היוונים לא היססו להשתמש בפחד ובעונשי-גוף כבמעוררים מועילים להסתגלות אל אמת-המידה העממית של מוסר.

אמונה ישנה נושנה גרסה כי אפשר להמריץ את השכל ללימוד על ידי עונש גופני או 'הלקאה ולמידה הולכות יד ביד'.²⁶ עם זאת יש בעולם הזר גם דעה מנוגדת לחלוטין לתיאוריות אלה, שהשמיע הרטוריקן והמחנך הרומאי קווינטילינוס מרקוס פביוס (35 - 97 לספירה).²⁷ התנגדותו לעונש המלקות נבעה מטעמים אחדים: א. הוא סבר שההלקאה יאה רק לעבדים. ב. הוא חשש שתוצאתה הסופית תהיה רק הרגלת הנער למכות. ג. הוא התנגד להענשה, משום שהיא חסרת תועלת לגבי ילד גדול שאימונים ומכות שוב אין להם כוח השפעה עליו.²⁸

23 ראה ברובאכר 'א, עמ' 202.

24 שם.

25 ברובאכר 'א, עמ' 370.

26 ברובאכר 'א, עמ' 170.

27 ראה האנציקלופדיה העברית בערכו.

28 ברובאכר 'א, עמ' 208-209. בשנים רבות שלאחר מכן הושמעה הדעה 'שלא תהא פיזיות בהענשה ולא הגזמה בהאשמה'. ברובאכר 'א, עמ' 226. אף בבית ספרו של יוהן הינריך פסטלוצי, מחנך ומבקר חברתי שווייצר (1746-1827), הייתה משמעת מתונה ורכה. ראה האנציקלופדיה העברית בערכו וכן ברובאכר 'א, עמ' 255.

כיצד מסכם המחקר המודרני את המורכבות והבעייתיות שבעונש הגופני?²⁹ לרוב עלול עונש כזה להטביע חותם שלילי על כל חיי האדם. הוא כמעט שאינו מתקן דבר, אלא להפך, פעמים רבות אף מקלקל הרבה; ענישה כזו מעליבה את הנענש ואינה מחזקת את מצפונו. יתר על כן היא עלולה לחבל בכמה תחומים באישיות המתפתחת של הילד: בידידות ובאהבה, בשפיטה מוסרית ובשמחת חיים. הילד מצפה שהמורה ייתן דעתו לשורש התנהגותו הסוטה. אם במקום זה בא הטיפול בגופו של הילד בצורת עונש גופני, נכזבת תקוותו של הילד, בייחוד כשעדיין לא הורגל לעונש מסוג זה. בסופו של דבר, המלקות גורמות לילד כאב גופני ומעוררות בו נטייה להתנגד לקבלת המסרים החינוכיים. גם מבחינה חברתית אין העונש רצוי. המלקות מעוררות רגש של שמחה לאיד בילדים מסוימים, המתבוננים במעשה ענישה זה, ואילו באחרים - רגש של רחמים ושל התקוממות. אלו ואלו יסבלו מכך בכמה תחומים, ראש לכל ביחסם אל המורה וביחסים ההדדיים שבין הילדים.

אנו רואים כי גם המחקר המודרני שולל את הענישה הגופנית. נראה כי הנחיותיו של רב לתלמידו, מלמד התינוקות רב שמואל בר שילת, (שהובאה לעיל), נקטה בדרך המיצוע, היינו, הענשה גופנית קלה ובמשורה, כדי לשמור על כבודו של הנענש מחד גיסא ומתוך מגמה לחנכו ולכוונו אל תלמודו מאידך גיסא.³⁰

3. הנחיה שלישית: הטיפול במתקשים בלימוד

דקארי - קארי, דלא קארי - ליהוי צוותא לחבריה.

[תרגום: מי שקורא - קורא, מי שאינו קורא שיהיה חברה לחבירו (וילמד על ידי כך

לקרוא)] (בבא בתרא כא, ע"א).³¹

דברי רש"י על אתר מהווים בסיס למשנה חינוכית:

'ליהוי צוותא לחבריה' - אינך זקוק לייסרו יותר מדאי, ולא לסלקו מלפניך, אלא ישב

עם האחרים בצוותא, וסופו לתת לב.

הנחיה זו מעניינת, שכן נרמז בה כי יש להעניק תשומת-לב גם לתלמידים החלשים יותר. אין 'להניחם בקרן זוית'. חובת המורה למצוא לתלמיד כזה 'חברותא', כך שיוכל לרכוש מתוך השיתוף עם חברו את ידיעת הקריאה ולהתקדם בלימודו.

29 עיין אנציקלופדיה חינוכית א, עמ' 851-856.

30 הרמב"ם, הלכות תלמוד תורה פ"ב, ה"ב כותב: 'מותר למלמד להכות התינוקות בזמן הצורך ולא יעשה זאת בדרך אכזריות, ולא יכם לא בשוט ולא במקל, אלא רק ברצועה קטנה'. ראה עוד שולחן ערוך יורה דעה רמה, סעיף י.

31 ראה צורי"ש, עמ' 321 - 322; אברבך מ', עמ' 255; טשרנא ש"י, עמ' 7 - 8. עיין גם שולחן ערוך יורה דעה רמה, סעיף ט וכן בעיונים על אתר בתלמוד המבואר לע' שטיינזלץ.

סברה זו מעוגנת במידת מה בעולמו של החינוך המודרני. ישנן דעות הגורסות כי ניתן לכלול ילדים המתקשים בלימודים, במסגרות החינוך הרגילות. אם כי יש להוסיף להם לימודי עזר מסוימים.³²

כיום מוכרת שיטה לימודית הקרויה 'הקבצה'.³³ ידועות שלוש שיטות למידה בכיתות: לימוד בכיתות הומוגניות; לימוד בכיתות הטרוגניות; לימוד בכיתות המתפלגות במקצועות מסוימים (בעיקר במיומנויות) לקבוצות הומוגניות הקולטות את כל תלמידי הכיתות המקבילות בעלי אותה רמה לימודית במקצוע זה. בישראל נתקבלה השיטה השלישית שכונתה 'הקבצה'. שיטה זו הונהגה בכיתות ו-ח של בית-הספר היסודי. בכיתות אלו מחולקים התלמידים לשלוש רמות (מתקדמים, בינוניים וחלשים) במקצועות עברית חשבון ואנגלית. בכל יתר המקצועות, והם כשני שלישים מתוכנית הלימודים, קיימת המסגרת ההטרוגנית של הכיתה. כלומר, ברובה של תוכנית הלימודים מצויים התלמידים החלשים יותר, במסגרת הכיתה הרגילה. שיטה חינוכית זו מזכירה את דברי רש"י לעיל, המסביר את הנחייתו השלישית של רב'... אלא ישב עם האחרים בצוותא (מסגרת של כיתה הטרוגנית) וסופו לתת לב'. הנחיותיו של רב, כפי שתוארו בחיבורו, יושמו בפועל על-ידי תלמידו רב שמואל בר שילת, מלמד התינוקות המפורסם.

ב. רב שמואל בר שילת - המחנך והמורה

1. אישיותו של שמואל בר שילת

חוקרי תולדות החינוך אשר דנו באישיותו של שמואל בר שילת הרעיפו עליו שבחים.³⁴ בר שילת מתואר כמחנך דגול שמלאכתו נעשתה בחרדת קודש, באמונה ומסירות. הוא סמל המורה הנאמן המוסר עצמו לטובת חניכיו. אכן, הפסוק מדניאל יב, ג, שהעמדנו בראש מאמרנו מצדיק במידה מסוימת את השבחים שהוענקו ל'מקרי דרדקי' זה. כך נאמר בתלמוד:

'ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד' - אלו מלמדי תינוקות. כגון מאן? אמר רב: כגון רב שמואל בר שילת. (בבא בתרא ה, ע"ב)

תוארי כבוד אלה שניתנו על-ידי המורה רב לתלמידו בר שילת מוכיחים כי אכן מלמד תינוקות זה היה ראוי להם.

מסירותו הרבה של בר שילת מוצאת ביטוייה במעשה הבא:

דרב אשכחיה לרב שמואל בר שילת דהוה קאי בגינתא. אמר ליה: שבקתיה להימנות? אמר ליה: הא תליסר שנין דלא חזיא לי, והשתא נמי דעתאי עלויהו

32 עיין גם לדיועו אחרות בתוך האנציקלופדיה העברית, ערך חינוך, עמ' 665-667.

33 עיין על כך אנציקלופדיה חינוכית ג, בית ספר לטעונים טיפוח, עמ' 569-570.

34 אלה מובאים אצל נפתל מ', התלמוד ויוצרו, דורות האמוראים א, תל אביב 1976, עמ' 146.

[תרגום: רב מצא אותו את רב שמואל בר שילת שהיה עומד בנינה. אמר לו עזבת את נאמנותך - אומנותך (והזנחת את התלמידים?) אמר לו: הרי זה שלוש עשרה שנה שלא ראיתי אותה (את גינתי) ועכשיו גם כן דעתי עליהם (על התינוקות)] (בבא בתרא ה, ע"ב).

אין ספק כי מעשה זה חושף את נאמנותו ומסירותו של בר-שילת לתלמידיו. מלמד זה היה מסור לצאן מרעייתו ללא לאות. יציאתו לגינתו לאחר תקופה ממושכת שלא ביקר בה אינה מערערת נאמנות זו, שהרי גם אז נתונה הייתה דעתו לתלמידיו.³⁵ הקשר בין הגן-גינה לתשומת-לב הניתנת לתלמידים תוך כדי שהייה בה מעורר עניין. גינה זו של בר שילת הייתה סמוכה לביתו שבו היה מלמד.³⁶ המחשבה המבצבצת מסמיכות זו מעלה רעיון של הקשר בין הגינה לבין התלמיד הצעיר. טיבה של גינה שהיא מוציאה ניצנים מהזרעים שנטמנו בה לאחר שהגן עמל בטיפוחה. טיבו של הדרדק שהוא הולך ומתפתח גופנית ורוחנית לאחר שהמלמד השקיע מאמצים מרובים בהתפתחותו.

קיימת אפוא הקבלה מסוימת בין ניצניה של הגינה והגן, לבין צמיחתו של התינוק הלומד והמלמד. אידיאה זו מסבירה לפיכך מדוע רב שמואל בר שילת לא הסיח דעתו מתלמידיו גם בשעה ששהה בגינתו. השוואה זו שבין גן לילד רומזת לכך שהביטוי 'גן ילדים' יסודו במעשה שהובא לעיל על מלמד התינוקות רב שמואל. להפתעתנו גילינו שמאוחר יותר רעיון זה שהעלינו עלה אצל פרידריך פרבל (1782 - 1852), מחנך גרמני ומייסד תורת החינוך בגיל הרך. פרבל המשיך את הילד לשתיל רך, את המחנך לגן ואת המוסד החינוכי לגן-ילדים kindergarten.³⁷ והוא טען כי יש לטפח את הגינה במחובר אל כל גן-ילדים. (השווה לגינה של בר שילת שהייתה סמוכה למקום תלמודו). הנחתו הייתה כי גידולם החינוכי של הילדים ניתן להשוואה לגידולם של צמחים. לא ייפלא אפוא שהגינה היוותה חלק חשוב מגן הילדים.³⁸

למדנו כי שהייתו של בר שילת בגינתו וריכוז תשומת-לבו בתלמידיו גם בהיותו מחוץ לכותלי הכיתה, מעידה על מסירות ונאמנות לדרדקים שאותם לימד. לא רק כאן זוכה הנאמנות של המורים (סופרים - מלמדי מקרא ומשנים - מלמדי משנה) לביטוי בדברי חז"ל ובמדרשים:

35 אין זה משנה אם הביטוי 'תליסר שנין' ננקט דרך גזמה. לדעה כזו ראה אצל בר מ', אמוראי בבל - פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן 1982, עמ' 106, הערה 5 (להלן: בר מ'); הלוי אפשטיין יג, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים 1962, עמ' 219; אברמסון, ר"ש, משיחתם של בני ארץ ישראל, סיני סג, תשכ"ח, עמ' כא. אברמסון אף סובר כי מדובר בסיפורנו בגינתו של רב 'גינתא דבי רב', הנזכרת למשל במסכת קידושין לט, ע"א; בבא בתרא נד, ע"א; בר מ', עמ' 44. 'תליסר שנין' בא לציין תקופה ממושכת. מספר זה מופיע במקומות אחדים: קידושין ע, ע"ב; שבת קיט, ע"א; כתובות סז, ע"ב.

36 בר מ', עמ' 106-107.

37 עיין באנציקלופדיה העברית בערכו.

38 עיין ברובאכר ו' א, עמ' 28, 152, 329; כרך ב', עמ' 455, 467; ראה עוד האנציקלופדיה העברית ערך 'חינוך', עמ' 641.

'ושם דרך' (תהילים נכג) אילו סופרין ומשנין ומלמדי תינוקות באמונה. (ויקרא רבה)³⁹

ועוד:

'נאונו לחייך בתורים'... (א.י.) אלו סופרים ומשנים מלמדי תינוקות באמונה.⁴⁰ (שיר השירים רבה פ"א, נב)

2. פרנסתו של המורה שמואל בר שילת

עיתותיו של רב שמואל בר שילת הוקדשו רובן ככולן להוראת תלמידים. עובדה זו מעלה שאלה פרוזאית - מהיכן התפרנס? ככלל למדים אנו ממסורת תנאית ואמוראית, כי הוראת התורה יש לעשותה ללא תמורה כספית:

'ראה לימדתי אתכם חוקים ומשפטים' (דברים ד, ה) מה אני בחנם אף אתם בחנם.⁴¹

ההיתר לנטילת שכר נבע מן הפירוש כי המורה נוטל שכר בטלה. הוזה אומר פיצוי על הזמן שהוא מפסיד ובטל ממלאכה שיכול היה לעשות, או שמקבל שכר שימור תינוקות וכיו"ב.⁴²

יש אומרים שרב שמואל בר שילת, לא נזקק להסברים אלה בשל היותו אמיד.⁴³ להזכחת הדברים מובא הקטע בתלמוד:

דאמר רב: כגון רב שמואל בר-שילת, דאכיל מדידיה, ושתי מדידיה, וגני בטולא דאפדניה. ולא חליף פריסתקא דמלכא אבביה.
[תרגום: שאמר רב: כגון רב שמואל בר שילת שאוכל משלו, ושותה משלו, וישן בצל ביתו. ואין שליח (גובה המיסים) של המלך עובר על פתח ביתו] (כתובות סב, ע"א).

הדילוג על ביתו של רב שמואל מוסבר בכך, שלא ידעו כי היה אמיד ופרנסתו מצויה. חוסר ידיעה זה הביא את שליח המלך לפסוח על ביתו של מלמד התינוקות.⁴⁴ מכאן עלה

39 פרשה ט (מהדורת מרגליות, עמ' קעה).

40 ראה עוד שמחות דרב חייא פ"ג, ה"ח (מהדורת היגר, עמ' 224); ספראי ש', עמ' 189, הע' 64.

41 ירושלמי, נדרים פ"ד, ה"ג; בכורות כט, ע"א.

42 נדרים לו, ב- לז א וכן ראה ספראי ש', עמ' 178 - 179.

43 ראה למשל אלבק ח', עמ' 178; אברבך מ', עמ' 62; טשרנא ש"י, עמ' 7 - 8; היימאן א'.

44 שמא ידע שליח המלך את דבר עיסוקו של בר שילת כמלמד תינוקות וחשב כי כזזה ודאי שאין פרנסתו מצויה. ראה רש"י על אתר ד"ה 'ולא חליף פריסתקא דמלכא אבביה' - אין שליח מלך פרס עובר על פתחו לשאול לו עבודת המלך. שאין עין המלך עליו, שאינו עשיר בעיניהם.

הרעיון כי כל שעותיו של מקרי דרדקי זה הוקדשו לטיפוחם של תלמידיו שלא על מנת לקבל שכר. בר שילת לימד בהתנדבות ובמסירות גדולה.

3. כישוריו הנוספים של רב שמואל בר שילת

כישוריו של רב שמואל המלמד לא מוצו רק בין כותלי כיתתו. מעיון במקורות חז"ל אנו למדים כי כישורונותיו המיוחדים מצאו ביטויים גם בתחומי הספדנות - דרשנות. כך למדים אנו מן הנאמר בתלמוד:

...והאמר ליה רב רב שמואל בר שילת: אחים בהספידא, דהתם קאימנא!
[תרגום: חמם את הלבבות בהספד שלי מפני ששם אעמוד (ואקשיב לדבריך)]
(שבת קג ע"א).

לשוננו של רש"י על אתר:

בשעת מיתתי התאמן בהספד שלי, שיתחממו ויכמרו רחמי העומדים ויבכו.

תפקיד הספדן שנתן רב לרב שמואל, רומז אל-נכון לכישורו של בר שילת המסוגל בדבריו להגיע לעומק ליבותיהם של הנוכחים בשעת ההספד לאמורא הגדול - רב.⁴⁵

דברי סיום

לסיום, נחזור למוטו המוצג בראש מאמרנו:

'ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד' (דניאל יב, ג) - אלו מלמדי תינוקות. (בבא בתרא ח, ע"ב).

מדרש זה ראוי הוא לרב שמואל בר שילת שמסירותו למקצועו, יש בה משום מתן דוגמה לכל העוסקים במלאכת החינוך.

הקשר האמיץ שבין התלמיד בר שילת למורו, רב, הפדגוג הפורה, תרם רבות לעיצוב החינוך בדורם. יש בכך משום עדות להבנתם העמוקה בתחום זה. הבנה שכמותה מצינו גם בתיאוריות החינוכיות שבמהלך הדורות.

45 כדורך אנב, הכרנו בסוגיה זו שבמסכת שבת, גם את בנו של בר שילת הוא רב יהודה, אמורא בבלי בדור השני והשלישי, מחצית שנייה של המאה השלישית - מחצית ראשונה של המאה הרביעית, פעמים אחדות הביא דברים בשמו של רב. כגון: ברכות מז, ע"א; מח, ע"א; שבת ל, ע"ב ועוד. ראה מרגליות מ', ערך רב יהודה בנו של רב שמואל בר שילת.

לעניין הספדיו של בר שילת עיין אצל אברבך מ', עמ' 64, עמ' 192 הע' 407. מסתבר, טוען אברבך, שהיו משלמים שכר לספדנים, כשם שהיו משלמים למקוננות, משנה כתובות ד, ד. שמא עסק רב שמואל בהספדים כדי לשפר את מצבו הכלכלי? הסיפא שבדברי אברבך אינה נראית. כבר ציינו לעיל את דבר אמידותו. כמו כן אין לעלות על הדעת שהיה מקבל שכר בשעת ההספד על רב - מורו הגדול. ראה עוד נפתל מ', עמ' 146; צורי י"ש, עמ' 309.